

VAHDET'E GİDEN YOLDA ÜÇ METİN:
HAY BİN YAKZAN- MANTIKU'T TAYR- LEYLA VÜ MECNUN
THREE TEXTS IN UNDERSTANDING TO UNITY OF EXISTENCE:
HAY BIN YAKZAN- MANTIKU'T TAYR- LEYLA AND MECNUN

NAZİRE ERBAY

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter
nazire.erbay@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-6905-0178>

Atıf / Citation

Erbay, N. 2020. "Vahdet'e Giden Yolda Üç Metin:
Hay Bin Yakzan- Mantıku't Tayr- Leyla vü Mecnun". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi -
Journal of Turkish Researches Institute*. 69, (Eylül-September 2020). 149-167

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü- *Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi- *Received Date* : 16.04.2020
Kabul Tarihi- *Accepted Date* : 27.07.2020
Yayın Tarihi- *Date Published* : 30.09.2020
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4380>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate® programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-69, Eylül - September 2020 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

VAHDET'E GİDEN YOLDA ÜÇ METİN:
HAY BİN YAKZAN- MANTIKU'T TAYR- LEYLA VÜ MECNUN
THREE TEXTS IN UNDERSTANDING TO UNITY OF EXISTENCE:
HAY BIN YAKZAN- MANTIKU'T TAYR- LEYLA AND MECNUN

NAZİRE ERBAY

Öz

Düşünce tarihi boyunca insanın vahdeti araması ve ona ulaşması ile ilgili kurucu metin olarak nitelenen çok sayıda eser yazılmıştır. İnsan varlığının temel iki yönü, madde ve ruha ait farklı hal ve yönelimler, edebî metinlerin en başta gelen konularındandır. Vahdete vasıl olma kurucu dinî, tasavvufî ve felsefî metinler kadar, edebî metinlerde de değişik tür ve şekillerde yer alır. Şark-İslam kültürüne ait kurucu edebî metinlerde insanın vahdeti arayışı somut, soyut ya da alegorik anlatımların şekillendirdiği olay örgüleri içinde anlatılır. Vahdeti arama yolculuğu, akıl ve sezgi başta olmak üzere, işlevsel iki ayrı manevî güç olarak edebî metinlerde yer alır.

Bu çalışmada İbn-i Tufeyl'in Hay bin Yakzan'ı, Feridüddin Attar'ın Mantıku't Tayr'ı ve Edimli Şahidi'nin Anadolu'da yazılan ilk ve en uzun Leyla vü Mecnun (Gülşen-i Uşşak) Mesnevisi ile insanın vahdeti araması üzerine bir değerlendirme yapmak esas hedeftir. Çalışmada yer alan üç eserle insanın vahdet arayışını akıl, araştırma, aşktan kaynaklanan gerçekçeler veya metafizik yolculuklar üzerinden farklı tasavvufî ve felsefî görüşlerle destekleyerek belli sonuçlara ulaşma amacını ortaya koyulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: vahdet, akıl, sezi, Hay bin Yakzan, Mantıku't Tayr, Leyla vü Mecnun

Abstract

Throughout the history of thought, a great number of works have been written that will be described as the founding text of the human seeking unity of existence and reaching it. The two main aspects of human existence, different states and orientations of matter and spirit are among the primary topics of literary texts. Unity of existence takes place in different types and forms in literary texts as well as founding religious, mystical and philosophical texts. In the founding literary texts of the Orient-Islamic culture, the search for human cruelty is narrated in plots formed by concrete, abstract or allegorical expressions. The journey of seeking unity of existence takes place in literary texts as two distinct functional spiritual forces, primarily mind and intuition.

In this study, Ibn Tufeyl's Hay bin Yakzan, Feridüddin Attar's Mantıku't Tayr and Edimli Şahidi's first and longest Leyla and Mecnun (Gülşen-i Uşşak) Masnavi and the unity of existence of man the main goal is to make an assessment on the search. With the three works in the study reveal the purpose of reaching certain conclusions by supporting people's search for unity of existence with different mystical and philosophical views through reason, research, reasons of love or metaphysical journeys.

Key Words: unity of existence, mind, intuition, Hay bin Yakzan, Mantıku't Tayr, Leyla and Mecnun

Structured Abstract

As in every branch of science, there are founding texts in the literary field. Founding texts are considered to be qualified and original in their field. In addition, the founding texts give the opportunity to know the society in which they emerged. The works mentioned are also important in terms of understanding and defining the adventure of human existence. The variety of the founding texts of the Eastern-Islamic culture is abundant. In these founding works, proof is made especially with verses and hadiths. Literary texts in Islamic culture are updated according to every period. The philosophy and knowledge generation aspect of the founding works are important in the human-centered areas.

Since the struggle to search for the beauty and the truth, man carries out his search or what he does not know with his instincts, intuition and mind. In this quest, it is important to discover the core values of human creation. In addition, in the search story, the problem of discovering the core values of human creation, positioning his existence, being an individual, development and change draws attention. Undoubtedly, the situation that will correctly determine the position of Allah and in the world is also the key to the divine side of being human. In this study, Ibn-i Tufeyl's *Hay bin Yakzan*, Feridüddin Attar's *Mantiku't Tayr* and Edirneli Şahidi's first and longest *Leyla and Mecnun (Gülşen-i Uşşak) Masnavi* the main goal is to make an assessment on the search for Allah. The works taken as basis were examined under the following titles. Certain opinions have been revealed as a result of these investigations.

Driving Force - The Need from Creation: Some tools, objects and events need a driving force to be able to act, evolve and find themselves. It is possible that driving forces emerge voluntarily or with the presence of external factors. In almost all classical and modern literary texts, there are systematized expressions for the human to discover his unknown face and find himself. In these works, it is seen that a classical narrative order is created with concrete or symbols. In other words, the first driving force that will lead Hay to grasp and then unity is reason. Feridüddin Attar, directs the birds he takes on a journey to the search and questioning process stemming from creation. In the *Leyla and Mecnun masnavi*, the first driving force at the beginning of the period when the hero was alone with him was the period when Leyla and they liked and fell in love with each other.

Personality and Way of Search: In the texts belonging to the Eastern culture and sufism literature, some facts were thought to be impossible to understand directly, and they were explained with symbols and allegories. In these expressions, elements based on human, animal and plant are used. In the story of the search that bases the personality of Hay bin Yakzan, the basic elements are the search path of nature. These elements ground his personality. *Mantiku't Tayr* is an invitation book. A place of search and enlightenment for Mecnun is the mountain. Desert or mountain is a loyal, friendly place.

Desire - Sense: Hay establishes a connection between being and objects through his mind and makes judgments about himself with his intuition. In *Mantiku't Tayr*, 'valley of demand' comes before love valley. In *Leyla and Mecnun Masnavi*, love is the occasion for Mecnun to desire the Allah.

Tecelli: The tecelli of what he sees around the hero on his soul in the work in which the concept of tecelli is not used in *Hay bin Yakzan* tells him a lot. Since symbolic expression is the main line of the work in *Mantiku't Tayr*, those who point to the manifestation in the

metaphors used are in majority. In the plot of Leyla and Mecnun Masnavi, the light of Allah's beauty is tecelli in Leyla.

Mind - Love - Evolution: While Hay mentions Allah with his observations, researches and wisdom, even though it is not verbal, he gives up on the things that will make him forget Allah. Although it is not possible to ignore the mind of Mecnun from the Leyla and Mecnun Masnavi, the only guide is love.

Vecd – Fena: Hay bin Yakzan realizes his departure from matter to meaning again by separating from matter. In Attar's work, birds position themselves in the being with the feelings of desire, love and perseverance, perhaps the search they enter into. Mecnun is also a hero who has reached absence from the state of love.

Giriş

Bütün bilim dallarında olduğu gibi edebi sahada da kurucu metinler vardır. Kurucu eserlerin, belli alanlarda ortaya çıkan bilgiyi geliştirme ve aktarma misyonu söz konusudur. Evvela, kendi alanında nitelikli ve özgün olarak kabul edilen kurucu metinler, ortaya çıktığı toplumu okuma imkânı verdiği gibi insanoğlunun var olma macerasını anlama, tanımlama açısından da önem arz eder. Kurucu metinlerin her bir okuru ruhen ve zihnen güçlendirmeye katkısı vardır. Dolayısıyla insanı ve toplumu keşfetmenin yanı sıra, yönetip yönlendirmeye de katkı sağlayan şüphesiz kurucu metinlerdir. Şark-İslam kültürüne ait kurucu ve bilhassa ayet ve hadislerle de delil gösterilen metinlerde insan ve âleme dair, hemen hemen her konu ele alınır. Bunun yanında; hikmet, nefsi arındırma, varlığı konumlandırma, Allah'a yakınlık ve O'nunla 'bir' olmaya yönelik nasihat veya içinde olay örgüsü ile geliştirilen metinlerin çokluğu, özellikle, dikkat çeker. Hakkında yüzyıllarca söz söylenen hatta ilavelerle her döneme göre güncelleştirilen bu edebi metinlerin insanı merkeze alanlarında felsefe ve bilgi üretme yönü mühimdir. Bu bağlamda insan, hafızasında biriktirdiklerini yaratılışının gereği olarak varlık, âlem ve bizzat kendi ile ilgili arayışını sürekli anlatmış ve anlattıklarını edebi metinlere de yansıtmıştır.

Güzel ve doğruyu arama mücadelesi var olduğundan beri insan, devam eden arayışını veya karanlığını içgüdüleri, sezgileri ve aklıyla gerçekleştirdiklerini, yazdığı metinler aracılığıyla dile getirir. Bu arayış hikâyesinde insanın yaratılışında var olan öz değerlerini keşfetme, varlığını konumlandırıp ferd olma sorunsalı, gelişim ve değişimi dikkat çeker. Şüphesiz, Mutlak Hakikat'i ve âlemdeki konumunu doğru belirleyecek durum, insan olmanın aşkın değerlere dayanan tarafının da anahtarı konumundadır. “İnsanın Tanrı'ya yönelik yolculuğu (hareketi) ebedî ve sürekli, duruşu olmayan, sonsuz tekâmüle (gelişim ve olgunlaşım) ve sonsuz Aşkın'a yolculuktur. Bu; 'olmak' (sein, şoden) ve 'insan olmak' sürecini ifade eder.” (Şeriati 2014: 19) Anlaşıldığı kadarıyla aşkın olana yapılan yolculuk, ahlakî ve insanî olanla da doğrudan ilgilidir. İnsanın 'olma süreci'nde irfan mertebelerinin mükâfâtı, kemalat derecesi ile mana kazanır.

Hemen hemen her türünde ve yazılışında insanın tekâmül yolunun sonunda, dinî olsun olmasın, bir pâye edinmek yerine bir vesileyle vâsıl-ı illallah olmayı merkeze alan metinlerden, İbn-i Tufeyl'in Hay bin Yakzan'ı, Feridüddin Attar'ın Mantıku't Tayr'ı ve Edirneli Şahidî'nin Anadolu'da yazılan ilk ve en uzun Leyla vü Mecnun (Gülşen-i Uşşak) Mesnevisi üzerinden bir değerlendirme yapmak bu çalışmanın esas hedefidir. Temelde dinî ve ahlakî değerlerden beslenen bu metinlerden hemen hemen her yüzyılda örnekler ortaya

koyulurken insanın yataydan dikeye olan yolculuğundan öne çıkan hususların karşılaştırılmalı olarak ele alınmasıyla da bazı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca kendi alanında kurucu metin olarak düşünülebilecek bu eserlerde, ister bilgi ve araştırmayla ister aşktan kaynaklanan gerekçelerle isterse metafizik yolculukla insan ya da sembollerle yapılan bütün anlatılanlar, bir huzursuzluğu da ortaya koyar. Huzursuzluğun başlangıcı, huzursuzluğu nihayete erdirmek için kullanılan yardımcı unsurlar ve huzursuzlukta rehber arayışı, çalışmada dikkat çekilen mühim hususlardır.

Muharrik Güç (İtici Güç) - Fitri İhtiyaç

Bazı araç, nesne ve hadiselerin harekete geçip gelişebilmesi ve kendini bulabilmesi için bir itici güce ihtiyaç vardır. İtici güçlerin iradî yahut dış etkenlerin varlığı ile ortaya çıkması söz konusudur. Klasik ve modern hemen hemen bütün edebî metinlerde de insanın bilmediği/bilinmeyen yüzünü keşfetmesi, kendini bulması için sistemleştirilen somut yahut sembollerle neredeyse klasikleşen ‘kültürel’ bir anlatım düzeni oluşturulduğu görülür. Bu anlatım düzenindeki en önemli tarafı, geleneksel anlatımda mevcut olan itici gücün geçmişe değil, insanın geleceğini yahut metafizik yönünü anlatma şeklinde eserlerde kurgulandığı görülür.

Tasavvufi edebî metinler de yüzyıllardır insanın varlık âlemindeki durumunu, değişik anlatım kurguları ve disipliniyle ortaya koyar. Bu eserlerde Hakikat’e vasil olmada farklı duygu ve yönelimler görülmesine rağmen, neredeyse birbirini tamamlayan, itici güçlerle insanın bilinç düzeyine yönelik veya kendini bulma hikâyeleri anlatılır. Bu eserlerde, tasavvufi düşünce sistemiyle tahlil edilecek maddî ve manevî suretlerin varlığı, mühimdir. Kısacası, insanın kendi iradesi ya da dış itici güçlerle çıktığı metafizik ya da ruhsal yolculuklarda arzu, duyu gibi yönelimlerinin yanında, düşünme yeteneği de dikkat çeker. Bu bakışla zahidin Rabb’ine kulluğu ve ibadetini cennete ulaşmak yahut kozmik bilgiye duyulan meraktan yapmadığı açıktır. Salikin kendi başına veya müşidinin rehberliğinde metafizik yolculuğa çıkmadaki ruhî ve akli itici unsurlar, kendini arama ve bilme niyetinden hareketle, evvela kemale erme ile ilgilidir. Bunun yanında salikin yol hikâyesinin maksadı kemale erme olduğuna göre, bu eserlerde anlatılanlar ister somut ister soyut düzlemde gelişsin; aşkın değerlere, bilgiye ulaşmada ‘düşünen akıl’ en önde olanlardır.

Hay bin Yakzan, olay örgüsü itibarıyla tabiatı merkeze alarak insan varlığını mikro düzlemde anlamlandırma hikâyesi olarak düşünülse de, varılan menzil dolayısıyla esasında ‘sevilene benzeme’ hikâyelerinden biridir. Hay bin Yakzan’da, hikâyenin kırılma noktası anne ceylanın ölümüdür. Bu noktadan sonra, kahramanda bir çeşit huzursuzluk baş gösterir. Hay, artık, arayış yoluna girer ve yolculuğunda da aşk olgusunun itici gücü ile aşkın değerlere nail olur. Hay’ın hikâyesi bilgi ya da ilim temelli başlar. Elde ettiği veriler ve içine girilen metafizik hallerin ardından vecd, coşku ile aşkın terennüm edilmesi ise, İslam’ın aşktan önce kulun sorumluluğunu, varlığı idrakini, bilgiyi öncelemesi olarak da yorumlanabilir. Bundan dolayı Hay bin Yakzan’ı varlık ve nesneyi kavramaya, düşünmeye iten, annesi ceylanın ölümüdür. Sonraki aşama ise Hay’ın hareketsizleşen ceylanın bedenini kendi yöntemleriyle canlandırma, ayağa kaldırma eyleminin olumsuz neticelenmesidir. Gelinek safhada Hay, kendi konum ya da durumunu düşünerek eyleme yönlendirince ceylanın bedenini incelemeye başlar. Esasında bu davranış şekli, Hay’ı akli ve vahyi, gördükleri ve

araştırmaları sonucunda birleştirmeye başlayacağı ilk durumlardandır. Başka söyleyişle Hay'ı kavramaya ve ardından vahdete götüreceği olan ilk itici güç, budur.

"Hay, yığılıp kalan ceylanın hareket etmediğini, elinin ayağının kılmadığını görünce, bağırıp çağırmaya başladı. Üzüntüden helak olacak bir kerteye gelmişti. Birbirini çağıra geldikleri üzere seslenerek yanıt vermesini hareket etmesini beklediye de boşuna. Hiçbir tepki alamadı. (...) O zamana kadar görmüş olduğu ölü hayvan gövdelerini düşündü. Hemen tümünde içinde bir başka organı barındırabilecek üç bölüm vardı: Kafa, göğüs ve karın. (...) Bütün bu karşılıksız sorular karşısında zihni dağıldı, şaşırıp kaldı. Gövdeden bütün bütün iğrendi, kafasından silip attı. Anlaşıyor ki, kendisine acıyan, doyuran, sevecen kucağına alan gövde değişti." (s. 94-95-98) Hay bin Yakzan'ın kendi düşünsel metotlarıyla yaşayacağı çokluktan teklige dair bilgi ve kavrayışa vesile olacak otodidaktizmin ilk büyük çabaları, bilinenden bilinmeyene yahut bilinmeyenden bilinene doğru yolculuk başlamış olur. Etkin akıl, kahramanın çıkacağı yolculukta kendini bilme adına, artık, fitraten harekete geçmiştir.

Mantıku't Tayr'ın 'Kitabın Başlangıcı'nda Attar, kuşların niteliklerini tanımlayıp onlara kısa nasihatler verdikten hemen sonra gizli, açık dünyada ne kadar kuş varsa bir araya toplandığını belirtir. Esasında bu tavır hâlâ gelişim evresinde olan bir talebeye ruhsal ve düşünsel olarak yön vermeye başlamakla izah edilebilecek bir tavidir. Attar, kuşların iç dinamiklerini harekete geçirip insana, insanın hikâyesini anlatmak isterken sembolleri aracı kılar. Kuşların *"Hepsi birden şöyle dediler: 'Şimdi bu zamanda hiçbir ülke padişahsız değildir. Nasıl olur da bizim ülkemizin padişahu olmaz? Bundan artık padişahsız kalmak mümkün değildir. Gerekirse birbirimize yardım edelim, bir padişah arayıp bulalım. Ülke padişahsız olursa nizam ve düzen kalmaz orduda."* (s.90) Hüdhüd'ün, bir peygamberin yaptığı gibi, arayışa başlamadan bütün kuşları tek tek ziyaret ederek onlara nasihat vermesi rehberliğinin göstergelerindedir. Kuşların çoğu yolun uzun ve çetinliğinden dolayı itiraz ederler. Kaf Dağı'na yahut menzile ulaşmak için rehber ve onun işaret ettikleri mühimdir. Buradan, rehberin ahlakıyla ahlaklanmanın, Bir'e ulaşmada, yolculukta esas olduğu görülür. Attar, insanın rehberle duyduğu ihtiyacı, kuşlara menzil yolunda da bir itici güç olduğunu vadilerde de dile getirir. *"Bu yoldaki kervanın sesini işitmek için seni bir an için huzura davet etseler. Öylesine başsız ayaksız kalırsın ki, tüm varını yoğunu kaybedersin. Bir haber alayım diye bu yola düşersen aklın ve canın alt üst olur kalırsın."* (s.324, b.3448-50) Buradan hareketle, insanın kendini bilmesi, zâhirden bâtını bilmesi ve nihayetinde Allah bilgisini keşfederken yaşayacağı tecrübelerine bireysel olarak bir rehber aracılığıyla ulaşma arzusunun da yaratılışının gereği olduğu anlaşılır.

Attar'ın yolculuğa çıkardığı kuşları, fitrî bir ihtiyaçtan kaynaklanan arayış ve sorgulama sürecine yöneltirken adeta deneyimlerle disipline ettiği de görülür. Bunun için yazar, eserin sonuna doğru, varlığın mahiyetini kavrayan kuşlar içine tekâmül unsurunu da katarak, 'hayret' vadisinde de devam ettirir. *"Fâni misin; bâki mi yoksa her ikisi mi? Yoksa ikisi de değil misin? Bu görünen sen misin, değil misin? Bu görünen sen misin, değil misin? diye sorsalar, aşığım, ama kime âşık olduğumu bilmiyorum. Ne Müslümanım ne de kâfir; peki ben neyim öyleyse? Aşkımın da haberim yok ama hem aşkla dolu bu gönüm var hem de içinde aşktan eser yok."* der. (s. 360, b.3836-3838) Varlığın mahiyetine vakıf olan kuşların öze ve içe dönük yaşadığı zihni ve kalbi tecrübelerden sonra varlıktaki bedensel mahfiyyet yerini fenaya bırakır.

Vahdet arayışını konu edinen bazı kurucu edebî metinler, eserdeki kahramanına, evvela kendisinin ve varlığın mahiyetine vasıl olmayı öğretirken doğrudan bir rehber tayin etmez. Bunun yerine kahramanın ruhunun eğitilmesi ve olgunlaşması için, içinde ruhî ve zihnî çabanın da yer aldığı bir aşk hikâyesi oluşturulur. Leyla vü Mecnun Mesnevisi'nde Mecnun'un kendisiyle baş başa kaldığı dönemin başlangıç noktası ya da tekâmül yolunun ilk itici kuvveti Leyla ile birbirini beğenip âşık oldukları dönemdir. Şairler, Mecnun'un yüzyıllarca söylenecek olan hikâyesinin hem itici gücünün hem de temel ilkesinin aşk olduğunu kahramanın dilinden aktardıkları sözleriyle de netleştirir. Çıkılan yoldaki teşbihler ve temsiller artık hep Leyla üzerinedir.

*Dili Leylî'ye dahî ışk-ı serkeş
Cemâli Kaysdan salmışıdı âteş*

*İki matlûb birbirine tâlib
İki mergûb birbirine râğb*

*İki âyine-i tâbende manzar
Biribirine arz itmişdi peyker*

*İki meh rûy-ı dildâr u dil-fürûz
Biribirini kılmışıdı ciger-sûz*

*Bu ana âşık u ol buna âşık
İki dilber biribirine lâyık*

Mesnevide Mecnun, gerçek 'içsel benlik arayışı'nı diğer metinlerdeki gibi ifade edip eylemleriyle göstermese de münzevî hayatı tecrübe eder. Mecnun, eserde hayatı incelemek veya keşfetmek niyetinde değildir. Tabiattaki insanın yerini, konumunu tayin etmek arzusunda da değildir. Mecnun'un mutluluk arayışında toplumsal kısıtlamalar yoktur. Kays'ın Mecnun olarak adlandırılmadan, çölde kendinden geçmiş halde dolaşmadan önce aşkını haykırmaya başlaması, Leyla'nın ailesinin sevdiğini kendisine vermemesi hatta sosyal hayattan soyutlaması ve ardından kabilesinden uzaklaşarak çölde münzevî bir hayat yaşaması onun bizzat kendine münhasır ruhsal yolculuğunun devam eden itici gücü olarak görülebilir.

*Dilinde Leylî vü fikrinde Leylî
Dahî gayrı yire itmezdi meylî*

*Dili nâlândı vü çeşmi giryân
Yüreği âteş-i ışkıla büryân*

*Sadâsı yutdı âfâkı temâmı
Dinildi Kays iken Mecnûn nâmu*

*Bir ulu kûh kim Necd idi nâmu
Olaydı hayl-ı Leylî'nün makâmı*

*Derûni cûş idüb geldikde vecde
Karâr itmezdi varmayınca Necde*

*Çıkardı tâga çün eftân u hayrân
Yürirdi her yana nâlân u giryân*

Şahsiyet ve Arayış Yolu

Şark kültürüne ve dahi tasavvuf edebiyatına ait metinlerde, bazı hakikatleri ya da 'çıplak gerçekliği' herkesin doğrudan idrak etmesinin mümkün olmadığı düşünülerek sembol ve temsillerle anlatma yoluna gidilmiştir. Bu anlatımlarda insana, hayvana ve bitkiye dayalı unsurlardan faydalanılır. Hay bin Yakzan'ın şahsiyetini temellendiren arayış hikâyesinde de temel unsurlar tabiata dair olanların, bizzat, kendisidir. Esasında Hay'ın hikâyesi, *"İnsan eli değmemiş tabiatın bağrında herhangi bir eğitim görmeden, yardım alabileceği sosyo-kültürel muhitten uzakta ve sadece fitrî yahut tabii aklın tecrübî ve nazarî yönelişleri sayesinde bir insanın entelektüel olarak neyi başarabileceği hususu eserin başlıca konusunu oluşturur. İnsanın tabiatla münasebetinin tecrübî bilgiye dönüşmesi, tecrübî seviyeden teorik seviyeye yükselmesi ve nihayet insanın mistik bir aydınlanışla gerçeği nefsinde tecrübe edişi Hay'ın felsefî gelişiminin merhalelerini oluşturur."* (Kutluer Hay b. Yakzân, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hay-b-yakzan>). Eserde müellifin Hakikat'i tanıma hatta O'na âşik olma durumu için başlangıç aşk değil, araştırıp öğrenerek maşuka vasıl olma halinin anlatılma sebebi, esasında, bilmeye gelen âşıklıktan sonra kazanılanların değerli olmasıdır. Bunun yanında Hay, içtimaî hayatın içinde geleneksel inanç, iman ve din olgularını geliştiremeyen bir insan olarak İlahî ya da Mutlak olanın âlem üzerindeki mükemmel inşa edişine hayran olur. Mükemmel, Mutlak olana aitse, o zaman, sevgi veya âşik olma hali yukarıdan aşağıya doğru inen en mükemmel göstergelerdendir, denebilir.

"Hay da boş durmadı geçen zaman içinde. Hayvanların, bitkilerin özelliklerini, türlerini inceledi. Her hayvan türünün, her bitki türünün çok sayıda bireyleri vardı. Öyleyse kendisinin de bireylerden oluşan bir türden olması gerekirdi. Bu düşünceyle kendisine benzer, kendi türünden birini bulmak amacıyla araştırmalar yaptı." (s.99) Hay'ın hayatının büyük dönemi kendisinin zihinsel ve sosyal gelişmesinin temelini oluşturacak olan ben'ini keşfedip aşma gayreti olduğu bilinir. Kahramanın kimliğini bulup içine girdiği manevî halin etkisiyle fenaya ermeden önce, yaptığı arayış ve tecrübeleri, sabit olan Hakikat'e ait bilineni zihni çerçevedeki keşif ile şekillenmesi mühimdir.

Hay, yirmi sekiz yaşına kadar süren tefekkür yıllarından sonra şekilden sonuca varmaktan vazgeçerek esasında şekli bir araç olarak kullanan öznenin varlığını ikrar eder. *"Her eylem ve olayın ilke ve ilk nedeni olan zorunlu (vacip) ve bağımsız Özne'nin işlerinden bir bölümü ayrıntısız ve genel bir biçimde tecelli edince, Hay bin Yakzan, Özne'yi ayrıntılı biçimde tanıma isteği duydu. Üstelik onun bir ya da çok olduğu konusunda da kesin bir yargıya varmamıştı. Önceden tanıdığı, üzerinde düşündüğü cisimleri yeniden incelemeye başladı. Bunların tümü, sürekli bir oluş ve bozuluş içindeydi."* (s.116) Bahsi geçen oluş ve bozuluş sürecinde keşif, kahramanın kendini adlandırma, Mutlak Hakikat'i de tanıma sürecine dâhildir. Çünkü *"Tabiat kendini sürekli olarak oluş ve bozuluş şeklinde üretir. Buna göre her bozuluş bir oluşu, her oluş da bir bozuluşu meydana getirir. Bu felsefede var olan*

yok olmaz, yalnız şekil değiştirir. Ancak değişimin hâkim olduğu tabiatta yine de değişmeyen bir öz, bir cevher mevcuttur.” (Turhan <https://islamansiklopedisi.org.tr/kevn-ve-fesad>). Buradan itibaren Hay’ın şahsiyetini oluşturan otuz beş yaşında keşfettiklerinin etkisi, coşkulu bir halde, ‘zorunlu varlığın ispatından ruhun keşfine geçiş’ sürecini yaşatır. Esasında Hay, bir yönüyle de Allah’ı tefekkürü ve tezekkürüyle keşfettiklerinden sonra O’nu düşünmeye âşık olmaya da başlar. Hay’ın, günlük hayatının çoğunda mutlaka Allah’a vakit ayırması, Allah’ı düşünmesi ona zevk verir. Hatta kahraman ne yapayım da O’na olan aşkı azalmasını düşüncesi ile ilgisini, aklında sabitleyerek yaşadığı yerde hep taze tutar, dağıtmamaya çalışır. Hay’ın ibadetlerinin şekli de tabiat kaynaklıdır. Bu şekilde Hay bin Yakzan, şahsiyetinin göstergesi olan davranış tarzı ya da ahlakı ile Allah’a yönelişini temellendirir.

Mantıku’t Tayr bir davet kitabıdır. Eserde, Mutlak Hakikat’i arayan kuşlar, yeryüzündeki insan ruhları ile değişik ad ve görüntüde bedenlenir. Arayış; samimiyetin, Hak yolunda tam yönelişin nasıl olması gerektiğine dair bir fikir sistemini geliştirir. Yolun rehberi Hüdhüd, mürşidi temsil eder. Her kuşun menzile varıncaya kadar fitratları ve nefislerinin yansımaları gereği sergiledikleri davranışlar, mürşidin söz ve davranışlarıyla şekle girer. Eserde rehber olan ihtiyaç, zorlu nefis yolculuğunda bariz bir şekilde hissettirilir. Esasında eserdeki kuşların yolculuğu, bir rehber arayışını sorgulamaları ile belirlenir. Bunun yanında kuşları arayışa, doğruya ulaşma yetilerini kazanma gayretleri de söz konusudur. Dolayısıyla kuşların eşya bilgisine vasil olmak için düşündüklerini ya da alettiklerini görmek mümkündür. İslam felsefecilerinden Farabi’ye göre ahlaka, aşka ve estetiğe dair değerlere de akıl sayesinde ulaşılır. “*Farabi, insanı, akıl varlığı olarak tanımlar ve onun maddilikten tanrısallığa yükselme potansiyeline sahip olduğunu vurgular. Farabi’ye göre insanın bütün başarıları düşünme yetisiyle ilgilidir. Doğru ile yanlış, iyi ile kötü, yararlı ile zararlı, güzel ile çirkin kısaca bilgi, ahlak, estetik, sanat ve teknik bu yeti ile mümkün olmaktadır.*” (Kaya 2013: 164) İnsanın fitratında olan ve her bireyin farklı şekillerde kullandığı akletmeyi kuşlar, bir rehber aramak adına kullanırlar. Esasında, yolun belli durağında geriye kalan otuz kuşun şahsiyeti; merak ettikleri, hayran oldukları hatta canlarını feda edecekleri padişahla özdeştir. Arayış yolunda yaşadıklarına tahammül de giyindikleri bu şahsiyetin elbisesiyle özdeştir. “*Canınızı feda edin, yola koyulun. Ayaklarınızı yere vura vura o dergâha baş koyun. Kaf Dağı denilen dağın arkasında. Onun adı Simurg’dur. Yola çıkmaya niyetlendiler; Hüdhüd’ün huzuruna geldiler. Ona âşık olup kendilerine düşman kesildiler.*” (s.95-96, b. 710-745)

Mecnun, Hay’ın ya da otuz kuşun yaşadığı tekâmül sürecinin aynısını yaşamaz. Mecnun içinde bulunduğu sosyal statü, soylu ailesinden dolayı dünyevî olarak âli bir makam geleceği çoktan bellidir. Oysa ince ruhlu bir âşık şair olarak Mecnun, tercihini Leyla’dan, aşkıdan yana kullanmasıyla bireysel yönelişini kendi şartlarında yaşar. Evvela dağ, Mecnun için bir arayış ve aydınlanma yeridir ve orası vefâli, dost bir mekândır. Mecnun’un sözü edilen tekâmül sürecinde tabiatla, vahşi hayvanlarla iletişime, aşkı anlatmak belki de teselli aramak için girer. Mecnun, vahşi hayvanlar tarafından beslenip büyütülmez ama onun iletişimi, mesnevinin lirik anlatımıyla bağlantılı olarak söylenirse, aşk yolunda tekâmüle işaret edecek gözlemleri yansıtmaya şeklidir. Aynı şekilde Mecnun’a; Mantıku’t Tayr’da Hüdhüd, Hay bin Yakzan’da Absal gibi yol arkadaşı, temeli teşkil eden, rehber veya yönlendirici olan insan merkezli unsurlar da yoktur. Zaten Mecnun da ilk akla geleniyle ailesinden yanına gelenleri veya Nevfel gibi yönlendiricileri de kabul etmez. Bu bakışla

Mecnun'un aşk ıstırabında ona eşlik eden tek değer, Leyla bedenlen olmasa da, fitratının da meyli ile ruhunun derinliklerinde besleyip büyüttüğü bir 'güzellik' olgusudur. Bu noktada kahramanın Leyla'nın şahsında somut olarak neyi nasıl aradı, araştırdı, sorguladı, düşündü ve ulaştı diye bakmak gerekir. Açık olan şudur ki, Mecnun'un şairlik fitratı ile hissî duruşu şahsiyetini şekillendirirken İslam felsefecilerinden Gazali'ye göre kalp de dış dünyayı algılama ve tecrübe etmede geride durmaz. "Kalp, duyuları dış dünyayı tanımak için bir vasıta olarak kullanılır. O, sadece duyu bilgilerine değil, akıl ve tecrübe bilgilerine de kalp bilgisinin ihtiyacı olduğunu belirtir. Metafizik varlık dünyasını kavramada tek başına akıl yeterli değildir. Çünkü o, aklı bilgilere özellikle metafizik ve gaybî varlık dünyasının çözümünde güvenilemeyeceğini, bu alanda aklın ortaya koyduğu yargılarda ve çözümlerde bazı çelişik durumların ortaya çıktığını, sonuçta aklı bilgiden de şüphe edilecek durumların doğduğuna vurgu yapar." (Erdem 2011: 69-70). Dolayısıyla Gazali'ye göre 'nefs akleden' durumundadır. Bu durumda sadece bilgiye ya da bilmeye yönelik akıl, Hakikat'in keşfinde yetersiz kalır. O zaman Mecnun için, nefsinin bir tarafa bıraksaydı akletmeyi de bırakırdı, yargısına varılabilir.

*Yiridi dehr-i zehrinden nevâle
Bu meyden nûş kılmağı piyâle*

*Cemâl-i Leylî itdi bahâne
Cihânun varını atdı yabâne*

*Murâdı ana çün olmuşdı kısmet
Arada bunca hüzne neydi hikmet*

*Ana haml olmazıdı nûkte-i ışk
Anı kâl itmezidi pûte-i ışk*

*İki âlem gönlüne olmaya kâm
Rehik-i ışkdan ger ire bir câm*

Arzu - Sezi

Sezi, (hads, mükâşefe), deney ve düşünmenin belli bir birikimi sonunda birdenbire gerçekleşen bilmedir. "Hay, otuz yaşlarına doğru, artık Hakikat'i arama yolunda hayvan ve bitkilerden sonra gökleri ve yıldızları temaşaya başlar. Sezi yoluyla gök cisimlerinde zorunlu Varlık'ı cisimden farklı bir şeyin mevcudiyetiyle anlar. Anladığı şey, ne cisim ne de cisme girmiştir." (s.132) Hay, akli yoluyla varlık ve nesnelere arasında bağ kurarken sezgileriyle de kendisi ile ilgili hükümler verir: "Türlerin bireylerinde ayrı ayrı bulunan ruh da, aslında, tek bir ruhun parçalarından başka bir şey değildi. Bunların ayrı gibi görünmeleri, yalnızca, ayrı yüreklerde bulunmalarından ileri geliyordu. Ayrı yüreklerde dağılmış ruhları bir kaptaki toplamak mümkün olabilse, tümünün aynı ruhun parçaları oldukları görülürdü. Ayrı yüreklerde bulunan ruhun durumu, değişik kaplara bölünen bir suyun durumuna benzetilebilirdi. Bu nedenle, ister bölünmüş, parçalanmış olsun, ister olmasın, ruh, hep aynı ruhtu. Ruha ilişkin çokluk, bulunduğu yerlerin çokluğundan başka bir şey değildi." (s.106) Maddeye ve mana değerlerine ait her şey artık Hay'ın zihninde ve ruhunda şekillenmeye

başlamıştır. Ulaştığı bilgilerle araştırma ve düşünme alanları yenilenir ve değişir. Hay'ın öğrenmeye, bilmeye ait gelişim süreci ulaşılan saflıkla da doğrudan alakalıdır. “*Bilgi kaynaklarının duyu ve akılla sınırlı olmadığını; arınıp saflaşan ve sezgiye açık bir kıvama gelen nefsin (ruh-zihin) doğrudan bilgi edinme imkânına sahip bulunduğunu söyleyen Kindi'ye göre, pas ve kirden temizlenip arınan insan nefsinin varlığa ait tüm bilgi formları belirmeye başlar. Nefsin doğrudan ve daha sert bilgi edinmesi, onun temizliği ve saflığıyla doğru orantılıdır.*” (Kaya 2002: 24) Etrafını tahkik eden artık Hay, kim olduğuna dair soru ve cevaplarını hatta kimin, neyin sureti olduğunu düşünerek bilmenin yanında içine kapandığı anlarda sezisiyle de anlamaya başlamıştır.

Hay kendi hikâyesini akli ile yazarken sezilerinin devreye girmesine Endülüslü filozof İbn Bâcce de yetkinliğe ulaşan beşerî akıllar arasında fonksiyon farkının bulunduğunu söyler. Fakat bilginin sadece gözlem ve deneylerden veya sadece mantıkî istidlâlden ibaret olmayıp bu konuda rasyonel sezginin de önemli rolü bulunduğunu savunur. (Bolay, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#1>). Buradan da, Hakikat arayışındaki sembollerin anlattığıyla ‘güzellik’ akıl ve zekâdan hareketle belli bir noktaya kadar salike yön verirken kalbe düşen sezi, keşfin esasını teşkil eder, denebilir.

Tasavvuf kültüründe akla değer verilmediği bir yanılgı olmasına rağmen, en çok kabul gören düşüncedir. Mantıku't Tayr'da aşk vadisinden önce ‘talep vadişi’ gelir. Bu başlangıç eserin müellifinin, keşf ve ilhamdan önce, akletmeye, düşünmeye verdiği önemi gösterir. Çünkü aşka vasıl olmak için evvela bilmeye yönelik arzunun önde olması gerekir. Esasında bu vadiye talip olmak hem Hakikat yolculuğuna ait sezginin başlangıcı hem de yolculukta sebat haline şüphe ile bakılması gereken bir evredir. Talep vadisinde, “*Her nefeste yüzlerce bela vardır, papağana benzeyen felek bile burada sinek gibi değersiz duruma düşer. Varlığı burada terk etmelisin, bütünü mülkü burada kaybetmelisin. Sırrı bilen Yaratan'a kavuşmak arzusuyla, can alıcı ejderhadan bile korkup, çekinmez.*” (s.308-309) ifade edilen belalarla baş etmek için akıl üstü bir başlangıca veya rehberin işaret ettiği güzergâhta aklın yetersizliği ile aklın kullanılmamasından da bahsedilemez.

İnsan var olduğundan beri Hakikat'i arama yolculuğuna vesile olanlar çeşitlidir. Kimi zaman tabiata ait unsurlar, bir mürşid, akıl yahut aşk arzusunun tecrübesine vesile olur. Mesnevîde anlaşılacağı üzere Mecnun'un Hakk'ı arzulamasına vesile, gönlüne düşen sevdadır. Leyla ile okuldaki birebir muhabbeti sona ermek durumunda kalınca aşk olgusu ruhunda yeşerir ve yerleşir. Aşk, Mecnun'da zamanla Leyla'yı arzulamak ya da nefsinin isteğinden uzaklaşmayı ortaya çıkarır. Esasında bu arzu, evvela beşerden hareketle fiile dökülse de vardığı menzil-i Hakikat'tir:

*Meger kim olmayub hicrine Hursend
Diyâr-ı yâre olur arzû-mend*

*Çi ger itdim gam-ı yâr ile peyvend
Velî dîdârına yem-i arzû-mend*

*Komâdı arzûda gevherini
Varub irürdi aña mâzerini*

İderdi ârzû-yı vasl-ı yâr ol

Yürirdi derdile zâr u nizâr ol

İdüb dil ârzûsın ol cihânun

Urıbdur bunda terkin hân u mânun

Tecelli

Hay bin Yakzan etrafındaki varlık ve nesnelerin Hakikat'ine nail olduktan sonra kalbine yerleşen Özne'yi zikrederken incelediği varlıkların adını söylemediği görülür. Eserde tasavvufî metinlerde olduğu gibi, kahramanın nail olduğu ve 'tecelli' kavramını hatırlatacak semboller kullanılmadığı görülür. *"Zamanla öyle bir aşamaya vardı ki, baktığı her nesneyi, bir sanat yapıtı gibi görüyor ve hemen yapıtı bırakıp yaratıcısına yöneliyor, bu nedenle de Yaratıcı'ya özlemi artıyordu. Buna bağlı olarak gönlü de, bütün bütün, aşağılık duyulur dünyadan soğuyarak yüce anlaşılır dünyaya bağlanıyordu."* (s.127) Buradan hareketle insanın akli muhakemesi hissedişini yok etmeyeceği hatta kuvvetlendireceği düşüncesi hâsıl olur. *"Eşyanın algılanabilir formları, önce harici duyular tarafından alınır ve sonra hayal yetisi potansiyel akledilirleri tesis eder. Farabi hayali suretlerin kaynağının hayat yetisi olduğunu kastetmez. Ona göre akledilir suretlerin kaynağı faal akıldır. Maddi âlemde var olan suretler faal akıl tarafından verilir"* (Bakar 2012: 69-76). İnsanda gelişen görme, duyu ve akletme yetisi eşyanın hakikatini görmeye vesile olan en mühim etkenlerdendir. Doğrudan tecelli kavramı kullanılmayan eserde kahramanın etrafında gördüklerinin ruhuna yansıması ona çok şey anlatır. Bunun yanında, Hay bin Yakzan'ın beraberinde, rehberi olmadan ferdi olarak çıktığı seyr ü süluk yolunda akıl, sonsuz akli anlama çabası âlemi yaratan gücü ve yaratma halinde olan Allah'ı bulur. Neticede, var olma nedenini anlamlandırır. Bahsedildiği gibi eserde bu durum çoğunlukla sembol anlatımlarla gerçekleşmez.

Mantıku't Tayr'da sembolik anlatım eserin ana hattı olduğu için, kullanılan metaforların içinde tecelliye işaret edenler çoğunluktadır. Mantıku't Tayr'da Hak bilgisine ulaşan yolcunun varlıkta ve eşyada sabit olan Hak'ın tecelli edişini idrakte şereflenenlerin, Allah'ı arama ve bulmayı ancak kendi gayreti ile dahası kendini bilmeye özdeş olacağını belirtilir. Eserde Simurg ise insanın içine yönelmesine teşvik edendir. Mantıku't Tayr'da rehberin işaret ettikleri ile Hakikat'e ait olanlar idrak edilir. O rehberin de Hz. Peygamber'e işaret ettiği zaten bilinir. *"Kitab ve hikmet, zindanın duvarlarını yıkar, ayaklardaki prangaları ise ancak Resul-i Ekrem sevgisi (tevellâl) kırar. Kısacası Resul-i Ekrem kırar. Prangaların kırıldığını apaçık gördükten sonra, İlahî sevgi yolunda ilerleyebilirsin."* (Şeriati 2014: 63) Zaten, nefis masivadan uzaklaşıp saf ve temiz hale geldikçe tecelli idrak edilir. İnsanda da Allah'ın tecellisi zuhur eder.

Âlemde zâhir ve bâtın her ne varsa Allah'ın esmasının ve sıfatlarının tecellisine dairdir. İlahî tecelli kemal derecesi yüksek insanların gönüllerini şereflendirir. Mecnun, Leyla'ya aşkından sonra kendiyile baş başa uzun müddet kaldığı sahra hayatında, zaman geçtikçe Allah'ın tecellisi gönlüne zuhûr etmeye başlar. Mesnevi olay örgüsünde Allah'ın cemalinin nuru Leyla'da tecelli eder. Gönlüne Hakikat tecelli edince Mecnun fani olanı, Leyla'yı, göremez hale gelir. Onunla karşı karşıya geldiğinde de Allah'ın tecellisi Leyla'da zuhur eder. Burada Mecnun'un madde ve manaya yönelik Hay ve Mantıku't Tayr'daki kuşlar gibi doğrudan bir arama, sorgulama yapmadığı görülür.

*Virür çün gönlüme ıskun tesellî
Cemâlüñ nola itmezse tecellî*

*Göze âyîne-i ruhsâr-ı Leylî
İricek nûr-ı sır itdi tecellî*

*Kim andan iren dile tecellî
Envâr-ı cemâl-i kibriyâdur*

*Yine nûrundan irişdi tecellâ
Dilüne ki âteş urdı sırr-ı Mevlâ*

*Çü lutf-ı yâr gösterdi tecellî
Olub rûşen murâd-ı şem-i Leylî*

*Sen isen Leylî gönlimdeki Leylî
Ki birlikden bana itdi tecellî*

*Bu ise Leylî dahi var mı Leylî
Ki rûh-ı âşîka ide tecellî*

*Çü birdür ıskula maşûku âşîka
İki Leylî degül bunda yaraşık*

*Tecelliden ki bulmuşdı eser ol
Cemâl-i yâre itmedi nazar ol*

*Çü bir dem irdi ol ferruh nihâde
Dilinde şevk oldu bin ziyâde*

Akıl – Aşk - Tekâmül

Akıl, Kur'an-ı Kerim'de çok sayıda ayette farklı yönleri ile yer alınır. Hakkında farklı rivayetler olan, ama aklın insan için en değerli şey olduğunu hatta ilmin önemine işaretle sıklıkla zikredilen "Allah'ın ilk yarattığı şey, akıldır." hadis-i şerifinden yola çıkarak Hay'ın Allah'ı arayışı belli bir düzleme oturtulabilir. Hay, Allah'ı gözlem, araştırmaları ve akıllıyla sözsüz de olsa zikrederken Allah'ı kendisine unutturacak şeylerden yine akli ile vazgeçer. Tekâmüle varmak tefekkürü, ruh ile bedeninin birbirinden soyutlanmasını gerektirir. "Hay araştırmaları sonunda bulabildiği en iyi yöntem, sürekli düşünme (tefekkür) oldu. Bütün zamanının o yüce Varlık'a ayırdı. Her an O'nu düşünüyordu. Fakat zaman zaman gözüne çarpan bir nesne, kulağına gelen bir ses, zihnini çelen aykırı bir düşünce, doğal gereksinimleri, hastalık, soğuk, sıcak gibi etkenler, düşünmesini engelliyor, kesintiye uğratıyordu. Bulduğu müşahede durumuna yeniden dönebilmek için, şiddetli bir müşahedeye girmesi gerekiyordu." (s.131) Esasında Hay'ın içtimaî bir hayatı ve zihnî olarak da soyut algısı belli bir yaşa kadar söz konusu olmadığı için tefekkür ve müşahede Hakikat yolunda en çok yapabildiği şeydir. Zaten salikin Hakikat menziline varması için bu yöntem

kabul görmüştür. Örneğin, İslam felsefecilerinden Kindi'ye göre de, "İnsan aklı somuttan soyuta yükseldiği gibi soyuttan da somuta inerek hem ulvî hem de süflî varlıkların bilgisini edinebilmektedir. Vahdet bilgisi anlamında bu hissediş de saliki suretteki manaya ulaştırabilmektedir.

Aklı ve tefekkürü Hay'ı keşif yolunda belli aşamaları geçmesine vesile olsa da İbn Tufeyl, eserinin başında insan aklının her şeyi idrak edemeyeceğini belirtir. *"Bu durum, bu makam, bu evrenin dışında bir evrendedir ve insan akli, künhünü kavramaya güç yetiremez."* (s.68) Hay, bundan sonraki Hakikat arayışında varlıklar üzerinde tek tek düşünmeye, tasnif yapmaya başlar: "Nesneler, kimi nitelikleri bakımından özdeş, kimi nitelikleri bakımından farklıydılar. Özdeş oldukları nitelikler açısından bakıldığında zaman, bütün nesnelere, bir ve aynı saymak olasıyken ayrımları bakımından ele alındıklarında, birbirine karşıt ve çoktular. Hay, nesnelere özgül kılan, birbirinden ayıran özelliklere baktığında, evreni sayılamayacak, saptanamayacak bir çokluk içinde görüyordu. Bu açıdan baktığında, kaçınılmaz biçimde, kendisinde de çokluk gözlemliyordu." (s.105) Hay bin Yakzan bütün âlemin bir Özne'nin eseri olduğunu araştırmalarıyla keşfedince etrafında gördükleri karşısında hayret duygusu da hâsıl olur. *"Özne'nin gücünün karşı konulmazlığı, sanatının şaşırtıcılığı, evrenin her zerresine yumuşaklıkla nüfuz eden bilgeliği ve bilgisinin inceliği karşısında sonsuz bir hayranlığa kapıldı. Nesnelere yüksek tabakalarında değil, en aşağı ve değersiz olanlarında bile O'nun sanatının güzelliğinden, olağanüstülüğünden öyle şeyler görüyordu ki, hayret ve şaşkınlığı en yüksek dereceleri buluyordu."* (s.124)

Esasında Hay, güzeli idrak ettiği ve güzeli de sevmeye başladığı için bu aşamada artık heyulani akılla hareket eder. *"İbn Rüşd'e göre idrak safhasında bu akıl objenin zihindeki bir formu şeklinde düşünülmez, o tamamen manevî bir cevherdir; edenle ilişki kuran insan nefsinin başlıca iki fonksiyonu vardır. Birincisi varlığa ait formları maddeden soyutlamak, ikincisi ise soyutlanan ve kavram haline gelen bilgileri kabul etmek. İşte nefsin soyutlama işlevine faal akıl, bunları kabul etme işlevine de heyulani akıl denilmektedir"* (Bolay <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#1>). Bahsedilen akletme durumu, bil-kuvveden bil-fiile geçerken soyut olanı idrak ile birleştğini gösterir.

İslam düşünce sistemi insanın varlık, arayış gibi meselelerinin edebi metinlerde, belli olay örgüsü ve kahramanlar aracılığıyla da yüzyıllardır ortaya koyulduğu görülür. Maksat, 'kendini bilme', Allah'a vasıl olma olduğu için insana dair oluş veya yok oluşun hikâyesi, bilhassa, kurucu metinlerde içine didaktik unsurlar da katılarak anlatılması da son derece makuldür. Leyla vü Mecnun Mesnevisi'nde de 'varış' yeri eserin henüz başında pek belli olmasa da Hakikat yolunda ilerlemek için aşk aracı kılınır. Mecnun'un çölde yaşamaya başlama sebebi ilk başlarda zaten bir seyr ü süluk maksadı taşımamaktadır. Çöl hayatında geçen zaman dilimi ve nihayetinde Hakikat'e vasıl olma kendini kaybetme şeklinde olduğu için, edebî metnin işaret ettikleriyle, onda sıradan insanda olduğu gibi bir düşünme sistemi beklemek yanlış olur. Bu noktada Gazali her ne kadar *"Akıllı insan, Allah Teâlâ'nın hâs kulu, kendi kavminin de şerefli bireyidir. Akıllı olan bir toplum da akla ve akıllıya değer verir ve üstünlük tanır"* (İmam Gazali 2016: 206). dese de akıl ve kalbe inen hakikatlerle ilgili görüşüne dikkat çekmek gerekmektedir: *"Gazali'ye göre akıl bütün müşküllerde ve çözümlü zor sorunlarda hakikate perdeyi tam olarak aralayamamaktadır. O, insanın bu şüphelerden kurtuluşunu, Allah'ın kalbe attığı bir nur ile kalbin hakikatleri doğrudan ve ispata ihtiyaç duymayacak şekilde birden kavramasıyla mümkün olduğunu belirtir. Gazali bu bilgiyi diğer*

yollarla elde edilen bilgiden daha güvenilir bulur” (Erdem 2011: 68). Mesneviden çıkarılan sonuçla Mecnun’un vahdete vasıl olmasında akılı yok saymak mümkün değilse de esasında tek rehberi aşktır. Akıl, insanın kendini toplamasına vesile olurken aşk yüzünden dağımlık yaşanır ama bu Hakikat’e ulaşmaya mani bir durum değildir.

*Hakîkidür degüldür bu mecâzî
Mecâz olmaz bu resme ışk-bâzî*

*Iyân oldu iki lezzetle bir h’ân
Revân oldu iki cismile bir cân*

*İki ten anda bir zevk ile kandı
İki dil anda bir şevkile yandı*

*Dolaşub birbirine iki peyker
Karışdı nitekim şirile şekker*

*Zebân-ı Leylî ki olmuşdı şeker-rîz
Olub ol la’l-i dürcinde güher-rîz*

*Didi Mecnûna kim iy nükte perdâz
Ne için söylemezsın gönlüme râz*

Vecd - Fena

Hay, gök cisimlerini incelediği zamanlarda dünya ile olan bağıni kesip hayal kurmak yerine sadece Allah’ı düşünüyordu. “Hay, giderek düşünme eylemini dairesel hareketleriyle desteklemeye, güçlendirmeye başladı. Hareketi sırasında bedensel güçleri zayıflıyor, etkinliğini iyice yitiriyordu. Bu çalışmalarını sonunda öyle bir noktaya geldi ki, dönme eylemi şiddetlendikçe duyulur dünya tamamen kayboluyordu. Hatta kimi zaman düşüncesi, dünyevi olanlarla karışmaktan kurtularak öylesine saflaşıyordu ki, onunla zorunlu Varlık’ı müşahede ediyordu.” (s.143) Hay’ın içine düştüğü bu haller, aşktan mütevellit vecde girdiği haldir. Hay artık Allah’ın karşısında durduğunun farkındadır. Tefekküre daldığında kendini farklı hissedişlerin içinde bulur. Bu hal, kahramanın bazen, vecde gelip istemsiz olarak etrafında dönmesi ve Allah’ı zikretmesi ile yaşanır.

Bundan sonra Hay’da yeterli güce ulaştıktan sonra, fena makamına özgü haller görülür. Hay, Mutlak Varlık’la ‘bir’ olmanın da bilgi sayesinde olacağını söyler. “Düşüncesini cisim ve cisimiyet kuşklarından arındırma gücünü kazandığı zamanlarda, kendisinde, tanrısal niteliklerle donanan kimselere özgü birtakım durumlar belirerek kendisini bu makama çağırıyordu. Hay’ın zorunlu Varlık’la özdeşleşmesi, ancak bilgi yoluyla mümkündü. Hay, zorunlu Varlık’ı bilebilirse ulaştığı bilgi, zorunlu Öz’den farklı bir gerçeklik anlamı taşıyamaz, O’nun aynısı olurdu. Bu nedenle, olumlu niteliklerinde zorunlu Varlık’a benzemek, hiçbir cisimsel nitelikle karıştırmaksızın O’nu bilmek demektir.” (s.143-144)

Nihayet Hay, bir yaşama biçimi haline getirdiği sadece zorunlu Varlık’ı düşündüğü zamanlarda kendini sık sık kulübesinin en kuytu köşesine kapatıyor ve benliğini eğitiyordu.

Bu hallerde iken günlerce kııldamıyor, yemek yemiyor, kendi özünden başka varlıklardan siliniyor, kayboluyordu. Kendi özünde yok olduğu bir anda, “Zorunlu ve gerçek Varlık’ın, kendinden başka bir gerçeklik taşımayan sözüyle, ‘Bugün mülk kimindir? Tek ve her şeye gücü yeten Tanrı’nındır.’ (Mü’min, 40/16) diye haykırarak yokluğa (fena) erdi.” (s.146) Hay, konuşmayı bilmemesine rağmen sonunda Allah’ın kelamını idrak etti. Bundan sonra Hay, “Kendini yitirdi, daldı ve boğuldu. Hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir kalpten geçmeyen şeyleri gördü ve tattı.” (s.146) Bu bakışla Hay, Allah ile ‘bir’ olma deneyimini vecd halinde yaşadığı zamanlarda günlündeki ve zihnindeki mağaranın aydınlık kapısını müşahede eder: “Kendisini bir mağaranın en derin yerine kapattı, orada sessizce oturdu, başını önüne eğdi, gözlerini kapadı, kendisinden, bütün duygusal şeylerden ve bedensel duyumlardan kendisini uzaklaştırarak, zihnini ve düşüncelerini bu tek zorunlu varlığa yöneltti ve herhangi bir şeye izin vermedi... Bu ilk varlığın, gerçek zorunlu varlığın vizyonuna derinlemesine kapıldığı zaman... Şu ana dek gözlerin görmediği, kulakların işitmediği, hiç kimsenin tasavvur edemediği şeyleri gördü.” (s.157) Hay’ın bu durumu aklın itici gücünün sureti idrakten sonra tefekkürle fenaya ulaşılacağını gösterir. Hay bin Yakzan maddeden manaya yönelişini yine maddeden ayrılarak gerçekleştirir. Bu da “Aristoteles’e göre faal akıl gerçek niteliğini (maddeden) ayrıldığında kazanır ve ancak o zaman ezeli ve ebedi olur” (Kaya 2013: 161). düşüncesindeki nefsin ya da ruhun durumunu çağrıştıran bu aşkın yöndeki etkiyi ve ebediliği de akla getirir.

Mantıku't Tayr’ın son vadisi, fena ve fakrdr. Attar, bir kimsenin varlığı ortadan kalktığında, dünyadan vazgeçtiğinde fena makamına eriştiğini söyler. İnsan, Hakikat’in idrakıyla ateşe dönüşüp yanmaya başlar ve yandığı ateşin alevinden elde edilen isle Kur’an yazarlar ve böylece varlık Kur’an’ın kalıbı olur düşüncesini dile getirir. Kendini bilme Hakikat’i idrak için temel şarttır. “Önce kendini benlikten kurtar, sonra da yokluk Burak’ını önüne kat, nefsinden yüz çevir. Yokluk elbisesini giy, fena ile dolu kâseden iç. Önce yok ol, ardından bu yok oluşta da yok ol ve onu unut.” (s.374, b.4005-4010) Kuşlar içine girdikleri arayış belki de gaflet hallerini istek, aşk ve azim duyguları ile varlığın içinde kendilerini konumlandırır ve neticede kirden arınır, ‘ben’lerini bulurlar.

Fena makamındaki bir insanın masivaya ait bilincinin varlığından söz edilemez. Mecnun da âşıklık halinden fenaya ermiş bir kahramandır. Mecnun’un fena makamına ermesi sıradan insanın yaşadığı kadın-erkek ilişkisiyle mümkün olamayacaktır. Ancak, Mecnun’un çölde uzun süre kaldığı zaman dilimlerinde Leyla’yı bizzat görememesiyle içine girdiği hallerle mananın sureti, hayatının tamamını kuşatan Leyla’nın suretinin silinmesiyle mümkün olur. Zaten Leyla vü Mecnun mesnevilerinde anlatıldığı kadarıyla Leyla, bir birey olarak aşkın değerlere hizmet edecek durumu söz konusu değildir. Mecnun, Leyla ile bir araya gelemediği için aktif olarak kendisine rehberlik de etmez. Mecnun’un aşkın halleri ve davranışlarıyla yansıttığı durum, Leyla’ya duyduğu muhabbetin tutkulu bir aşka dönüşmesi vecd’in açığa çıkmasıyla neticelenir. Mesnevide Mecnun, çöl hayatı ile içine düştüğü aşkınlığı öne çıkaran ruh hali ile Leyla’nın beşer manasından geçerek onu manevi halin en yükseğine ulaştır. Zaten Mevla’ya vasıl olmak için bir aracıya ihtiyaç duyuluyorsa bu durum, Mecnun’un hikâyesi özelinde, ancak Leyla’nın mana değerinin masiva anlamında ortadan kaldırılması ile mümkün olabilirdi. Kısacası, Mesnevi olay örgüsü düzleminde, Mecnun’un içine girdiği halinin ortaya çıkması veya terk-i dünyayı idrak etmesi için Leyla ile irtibatın kesilmesi elzem bir hale getirilmiştir. Bu da Mecnun’u, diğer eserlerdeki olay örgüsünden

farklı olarak, ‘mükemmele delalet’ eden en büyük isim Leyla’nın varlığını kendi idrakinde berraklaştırarak vahdete vasıl olmaya götürür.

*Çü varum varunıla itdi birlik
İkilikle ne yüzden ola dirlik*

*Sen ol bâki ki bulmuşım fenâ ben
Fenâdayım bekâya âşinâ ben*

*Tenimde nâr-ı aşkından nedürür tâb
Gönül mâhı hayâl-i haddinün âb*

*Bu yolda niçe olam dür senden
Ki kıldı cânımı sen câne Hakk ten*

*Bu yüzde kalmadı senlik ü benlik
Ki benlik gitdi ancak kıldı senlik*

*Benüm yok varlığım varlık senündür
Görinen bende gerd-i dâmenündür*

*Didi iy remz iden bu mâcerâdan
İkilik resmi gitmişdür aradan*

*Gam-ı ıfkında bu oldı fütûhum
Ki rûhum rûhı rûhı oldur rûhum*

*Aceb görmüş ola mı ehl-i hikmet
İki rûh ide bir tende ma ’îşet*

*Ki Leylî bende ben ıfkıla pâ-mâl
Benüm Leylî didiğün oldı eşkâl*

*Bu oldı çün kemâl-i ıška manzar
Cemâl-i penç-i hûba düşdi zîver*

Sonuç

Yüzyıllardır insanın varlık arayışı, düşünceden dile farklı türde edebi metinler aracılığıyla yansıtılır. Kurucu metinler ise hemen hemen her dönemde toplum üzerinde etkili olmaya devam etmiştir. Bu çalışmada ele alınan edebi metinler, insanın bedenlen, ruhen veya sembollerin işaret ettiği araçlarla çıkılan yolculuklara örnekleme yapmaktadır. Ayrıca bu metinler, insanın kozmik dünyada girdiği serüveni, hakikate ulaşma iddiasından dolayı da öne çıkan ve yüzyıllarca üzerinde konuşulmaya devam edecek eserlerdir. Bu yolculukta esas mesele, vahdete ulaşma çabasında olan salıkların akıl, amel ya da tefekkür sayesinde mi ben'lerine vasıl olduklarıdır. Bilinir ki, vahdeti bilmenin tek yolu yoktur. Çünkü "*Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde kalb, ruh, nefis ve akıl kelimeleri ayrı şeyler için de bir tek şey için de kullanılmışlardır. Bu tek şey ise, his ve bilgi kaynağı olan Allah Teâla'nın marifet ve muhabbetini kazanabilen manevî bir latîfedir*" (İmam Gazali 2016: 1433). Anlaşıldığı kadarıyla insan fitratından getirdiklerinin her veçhesi, akli, ruhu, nefsi, vahdeti görmeye, tanımaya uygundur.

Aklın ne olduğuna dair tam bir tanımlama yapmak mümkün olmasa da akılla ilgili çeşitli tanımlar da yapılmıştır. Gazali'ye göre, insanın yaratılışı olarak nitelenen ilk nurda 'akıl' da vardır. Hay bin Yakzan'ın da Allah bilgisine düşünerek, aklederek ulaştığı düşünülür. Hay'ın insan olmağı dolayısıyla akıl fonksiyonlarının işlevselliği zaten doğuştan vardır. Hay 'doğru akıl bilgisi'nin kullanarak ahlakî olanı en temeliyle de Hak olanı bulmuştur. Hay bin Yakzan'ın anne olarak gördüğü ceylanın ölümünden sonra ona rehberlik eden unsur aklıdır. Aslında Hay, bulunduğu ortamda kendine bir yer edinmemenin içsel huzursuzluğunu çözmeye itici güç, bu ölümdür. Akli ile belli yaşlarına kadar Allah'ın varlığını idrak eden Hay, eşya bilgisi ile Hak bilgisine vasıl olur. Daha açık ifadeyle, Hay eşyanın mahiyetini idrak ederek kendini bilme bilgisine ulaşmış olur. Bir süre sonra kendisine bir anlamda rehber olan Absal'ı tanıdıktan sonra içine girdiği 'hal' ise çıktığı ruhsal yolculuğa yeni bir boyut katar. Hay, bu suretle ruhunun içine düştüğü durumu akliyle gözleyerek, deneyerek çözmüş, tefekkürüyle Hakikat'i tanıırken aklını da terbiye etmiş olur.

Allah'a vasıl olmak için rehberin ya da nübüvvetin gerekliliği Mantıku't Tayr'ın temel yaklaşımıdır. Çünkü Hakikat, baştan beri hep peygamberler aracılığıyla tebliğ edilir. Attar'ın eserinde kuşların duruşu ve arayışı nübüvveti uygundur. Öncelikle söylenirse eserdeki kuşların Allah'a iman ve inanç boyutunda bir şüpheleri ya da eksiklikleri yoktur. Kuşlar Hüdühüd'den yardım isterken Hakk'ı tanımak adına duydukları eksiklik onları bizâr etmekte, dolayısıyla, rehber ihtiyaçları hâsıl olmuştur. Mantıku't Tayr'da Hüdühüd'ün daveti üzerine yolculuğu tamamlayan otuz kuşun arayışlarına zihnin eşlik etmediği söylenemez. Attar'ın olay örgüsünü kurgularken kuşların fitratlarına uygun akletmelerini göstermek için, sembolik anlatımına arama ve muhakeme etme olgusunu dâhil etmesi mühimdir.

İnanç yahut din metafizik yönünün yanında, bireyi akliyle de var/yok eder. Allah akli külldür. Akletme eylemi, esasında, insanı iyi olana yönlendirir. Bu durumu örneklendiren metin Hay bin Yakzan olarak düşünülebilirken aklını kaybeden, kendinde olmayan hatta reel düşünme imkânını kaybeden bireyin hikâyesi de Mecnun'la alakalıdır. Leyla vü Mecnun Mesnevisi'nden çıkarılana göre söylenirse, Mecnun'un görünürde mecaz aşktan hakiki aşka yönelişinde rehberi ya da bir rehber ihtiyaç duyması zaten söz konusu değildir. Mecnun müşşid olgusu dikkate alınırca rehbersizdir. Onun tek rehberi, gizli ya da açık Leyla'nın aşkıdır. Bu yönüyle Leyla vü Mecnun Mesnevisi'ni kaleme alanlar hep aşkın ulvi yönünü

öne çıkarırlar. Çünkü bu metinlerde Leyla'nın güzelliğine dair belli sayıda beyitler oluşturulmasına rağmen onun gizli ya da açık ilmi, akli, itikadi, tefekkürü anlatılmaz. Diğer iki kurucu metindeki gibi, seyr ü süluk olgusunun ele alınmasında tasavvufi anlamda bir rehber açık olarak yer verilmediği için Leyla'nın aracı kılınması tercih edilmiştir. Hatta eserde âşıklık olgusu dolayısıyla, Mecnun hep merkezde olduğu için, kahraman aşkıdan fenaya erdiğinde akıl ortadan kalkmıştır. Bu durumda Mecnun'un içine girdiği ruhsal hal ya da metafizik olarak düştüğü mağara onu nasıl eğitmiştir sorusu da akla gelmektedir. Zaten, eserin gösterdiği şekliyle akli başında olmayan cünun birinden dine ya da nübüvve dair söz, davranış veya bu dini yaklaşımlar beklenecek haller değildir. O zaman Mecnun ile ilgili tasavvuf bakış ve düşüncesine göre, mecazla işaret edilen neticeler çıkarmak yerinde olacaktır. Buna rağmen tasavvuf denilen kavramın ya da uygulamanın akıldan âri olduğu düşünülemeyeceği ve mesele Hakikat bilgisi olduğu için, esasında, zihinlere nakşeden Mecnun duruşunda, akli ile hareket etmeyen bir bireyi tasavvur etmek de yanlış olacaktır. Nihayetinde belli başlangıç veya yönelişler için, Mecnun'un her hal, davranış ve durumuna rağmen, nefisle çıkılan seyr ü süluk yolunda insana yoldaşlıkta aklının da belli noktalarda hazır bulunacağı muhakkaktır.

Kaynaklar

- Bakar, O. B. (2012). *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Bolay, S. H. "Akıl", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#1> (Erişim Tarihi: 07.06.2020).
- Erbay, N. (2014). *Leylâ vü Mecnûn (Gülşen-i Uşşak)*. İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları.
- Erdem, H. (2011). "Gazâlî'de Akıl Bilgisi ve Değeri". *Diyanet İlmi Dergi* c.47. S.3.
- Feridü'd-din Attar. (2006). *Mantıku't Tayr*. (Çev. Mustafa Çiçekler). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- İbn Sina/ İbn Tufeyl. (2020). *Hay bin Yakzan*. (Haz.) N. Ahmet Özalp. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kaya, M. C. (2013). *İslam Felsefesi-Tarih ve Problemler*. İstanbul: İSAM
- Kaya, M. (2002). *Kindî- Felsefî Risaleler*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Şeriati, A. (2014). *İnsanın Dört Zindanı*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- İmam-ı Gazali. (2016). *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Kutluer, İ. Katipoğlu, H. "Hay B. Yakzân", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hay-b-yakzan> Erişim Tarihi: 25.02.2020).
- Turhan, K. "Kevn ve Fesad", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kevn-ve-fesad> (Erişim Tarihi: 27.05.2020).

